

१०५
२(B)

अथ

१०५
२(B)

ग्रन्थनामः

न्यायदीपावलिः Nyaya dipavali

कर्तृनामः-

श्रीमदानन्दबोधः Ananda bodha.

विषयः-

ॐ विश्वदेवतवेदान्तम्

(प्रकरणम्)

१३५

P. 158. S. no 119
Mss. Catlog.

१०५
२(१३)

आयदीपावलि प्रारंभः

१०५

२

१०५
२(१३)

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ जगदंकरकंदायविशदानंदमूर्त्योगलिताखिलनेदायनमः शांतपविलवे ॥ १ ॥ उच्चर्कतिमि
 रश्रेणीविदारणाविहारदौ रुधिरंयायदीपानामावलिंरययाष्टदं ॥ विवादपदंमिष्टादृश्यत्रांयदिचैतन्नयाय
 शानयवाद्यविवादपदंरजतंतेथेतन्नतमया ॥ विवादपददृष्टानेकत्रपत्रेपिसाध्याविशेषोपादानेनतद्विशेषमिद्विः
 सत्यविवेकमिष्टानावद्यसाध्यात्राप्रसिद्धविशेषणतानाप्रसिद्धांतोपि ॥ सत्यमवाधंवाधंमिथ्येतितद्विवेक
 प्रतिपन्नेधर्मिलिन्त्यायप्रवृत्तेः प्रमाणाप्रतिपन्नइत्यसमर्थविशेषणत्राप्रसिद्धाविशेषतापि ॥ एतच्चाश्रयासि
 द्धितिरामेतिप्रणतरंनिवृत्त्याप्यतेनचप्रमाणाविरुद्धः प्रतिज्ञातार्थइतिकालातीतोद्वारेनापिहेतुरसिद्धादृश्य
 त्वस्यापक्षत्रिचानिश्चयात्राप्रमाणादृश्यत्रेवाद्यसिद्धिरितिचेष्टानासाधारणाप्रयुक्तेहेतौविशेषाविकल्पेनानिवा
 करणोसर्वसाधननंगप्रसंगात् ॥ तथाचप्रमाद्वमस्त्वजसाधनेननेतद्देशकालसंलसोद्धमोहेतुः किंवाएतद्देशका
 लसंलग्नोद्धमोहेतुः ॥ अमिद्धिराष्टेद्वितीयेसाधनश्रुत्यानिदर्शनंइतिप्रयत्नयोग्याविवक्षितविशेषधर्ममात्रं
 उरित्येवपरिहारः संवसमः प्रवृत्तेपिनचप्रमाणागोचरोधर्मीत्याश्रयासिद्धिरितिमांप्रतीतिगोचरमात्रा
 श्रयतोपपन्नोप्रमाणाविशेषणस्यासमर्थत्वात् ॥ सुरसितासाधनेनगानातारविंदस्यानाश्रयतानप्रमाणाविरहाद
 पिचउपरमत्रा ॥ तद्विलक्षणताउच्यते ॥ तिसिद्धानवस्थाश्रयघातितयादृश्यत्रंदेवराश्रयासिद्धिमात्मनः ॥

अथमेवापादयतीतिमांप्रतीतिदिवाश्रयनिरुपाख्यतापादनमाश्रयघातिता ॥ तन्नाश्रयत्रयगमात्र ॥ अथप्रतिपन्न
 तावाच्यमहेनसत्यविवेकापरपद्यधर्मसाधनेकथमाश्रयासावः ॥ निरुपाख्यवैलक्षण्यादेवाश्रयतोपपत्तेः ॥ निषेध
 कहेतोक्तनिषेधात्मनेनिरुपाख्यमप्याश्रयवायथादि ॥ वंथासुतोवज्ञानलवन्ति ॥ अवेतनत्रावृत्तापाणवशंनोवक्त
 निप्रमाणाविषयत्रेनविधिनिषेधयोः शक्यक्रियवमितिचेष्टानाविधिवावहारविरहेपिनचनिषेधवावहारदर्शन
 त्र ॥ तथाचवक्तवदवक्तृश्रुतिनासौविसंवादी ॥ यद्यवस्तुनिनायमस्तीत्यसिद्धीततत्रकृतएतदितिप्रयत्नयुक्तोदेउंकं
 विदुषाददीततदानाश्रयासिद्धिपरिहारः ॥ इत्थानावेतनवादिनः प्रतिपद्यदी ॥ किंवाताम्येवावक्तृनिषेधवावहा
 रइतिवदनेवावक्तृनिषेधवावहारमंगाकुरुते ॥ तस्यन्योनिषेधादर्शोननः शक्योनिर्मुक्तं ॥ विधिनिषेध
 वदारासाधेवावक्तृनिष्कृताप्रसंगः ॥ प्रमाणाविषयत्रेनवावक्तृनिविधिनिषेधयोश्शक्यक्रियतेत्युक्तं ॥ तत्र
 प्रमाणाविषयत्रंदेउः यद्यवक्तृनिवर्त्तकथमाश्रयासिद्धिर्नलवेत् ॥ यदिनवर्त्तकथमयंयवहारमत्रनिषेध
 द ॥ प्रमाणाविषयत्रावृत्तोप्रमाणाविषयत्रापातः ॥ नचविधिनिषेधाववृत्त्यापरः संनवीप्रकारः ॥ तदुक्तंविधानं
 प्रतिषेधंउक्तशास्त्रेनापरः ॥ व्यवहारमवासुनेतिप्राप्तत्रुक्तोति ॥ यदपिमंतंनप्रमाणबुद्ध्याप्रमाणावि
 षयत्राबुपन्यासोयेनहेतोराश्रयासिद्धिदोषावकाशः ॥ किंचवेतनवादिनप्रमाणबुपन्यासपरंयामोदयंतं

वंतं गमोदयितुमेवाप्रामाणिको जल्यकथायां वदार्थतदुक्तं। अहदयवाचामहं या एव प्रतिवाचो सवंतीति वा
 दकथायां प्रामाणिकवदार्थमपेक्ष्य सिद्धितं मुक्तैर्वाचितेति। तदप्यस्य तथाहि। परं चामोदयितुमिति कोर्थः प
 रमार्थतो बंधासुताव कृत्वा नुमानातिराकरणमिति चेत्। सिद्धं नः समीहितं। वाच्यवतिराकरणे न नायतप्रामा
 णिको वदार्थः। न च जल्येपि सर्वथा प्रामाणिका वदार्था मोहः संलवी। विमलवेतसो वयं मात्रेणाद्यामो
 हात्। तत्र जल्येपि मुक्ता प्राप्तेः। अव कृत्वा नुमानं न वामोदहेतुरस्मात्तिराश्रीयते न समोपमनुयोगपरिहाशे
 तदेवमनुपाद्यार्थ्यं यतोपपन्निरिति स्थितं। किंच नः सोपाख्यस्यासत्यपि मानसंबंधे। नापि सागा सिद्धं पक्ष
 चापि त्राश। नाप्यन्यथा सिद्धः। निरुपाधि त्राश न ववाद्यनुपाधिः। तद्यैव मिथ्यापदार्थतया साध्यतस्मिन्
 नात्र साध्यश्च नुपाधि त्राश नापि दोषगम्यत्वं। साधनव्यापकत्वात्। तथा जावेवा नुपाधि त्राश इधनसे दद्याप्य
 न्यथाहमोपाधितापातात्। उपाधिश्च सावनाद्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिः। मिथ्या त्रमात्र दृश्यत्वं वलविष्यती
 तिको दोषः। तथा च विषयवाधका नुक्तलतकी संलवादप्रयोजक इति चेत्। न स न्यत्रे जड दृशना नुपपत्तेः। न
 तावत्तदृश्यत्वं। जडताहाने ईर्त्तिविरोधाच्च नापि त्रातिरेकि दर्शनदृश्यत्वं संसर्गनिष्पन्नात्। न च दृशिसंसर्गमित
 रेण दृश्यदृष्टमिति बुद्ध्यते। अतिप्रसंगात्। संसर्गश्च न संसर्गतिरेकी। तस्य संसर्गिसंसर्गे निवृत्तानात्। असंसर्गितसं

र्ग्यत्त्वं नुपपत्तेः। अनतिरेके वक्तुनी एव न संसर्गो नामेति त्राश अतिरेकानतिरेको उ विरुद्धौ। संयोगादिविकल्पायो
 गाच्चानताव दृश्यदर्शनयोः संयोगः दर्शनादृष्टत्वात्। नापि सतवायः दर्शनात्मे कयुणा सिमतदृष्टत्वादिना त
 संयोगात्तादात्म्यमपि इव कठिनवदिरुद्धं रूपयोजडा जडयोः कथं त्राश। विषयविषयिता वमपि न तत्र तो जानीमः।
 तस्याहि दृष्ट्यादि श्रंतर्त्तावे सामान्यादितिः सह त संवेदनश्च संसर्गो न त्राश। अनंतर्त्तावे योगश्च कृतो त विरोधी। योप्यदृष्ट
 दिवशा कर्मकारकं विषयः तज्जनि तं जानं विषयीति त्र्यात्। तस्यापी श्वरज्ञानस्या विषयि त्र प्रसंगो नित्यत्वात्। अस्म
 दादिज्ञानस्याप्यतीताद्यर्थैरसंसर्गप्रसंगो न वापरः प्रकारः संलवी। संलवेवा कथं प्रवृत्तानागतयोः संसर्गः न वाहि
 संलवो नास्ति संसर्गः। संसर्गश्चास्तीति। न च दृश्यदृश्ययोरेकोतः करणसंक्रांतिसं सर्गविनेत्यात्रिकसंक्रमायोगात्।
 अविक्रियत्वात्। अतात्रिक संक्रमे ली कसंसर्गप्रसंगात्। अतात्रिकता दृश्यदृष्टे। असत्यप्यपरसंसर्गे निरूप्य निरूप
 कसावो न वेदिति चेत्। न तथा सति मोक्षसिद्धिप्रोपि परिणततालफलका निश्चानिरूपणापातात्। अनाववादिनिवे
 शाना अननुपगमात्। न ह्यसावद्याप्य सतिसंसर्गतात्रिकं प्रतियोगिना निरूपणमनुपाद्यामः। तस्माच्चिदात्मन ए
 वेकस्यानाद्यविद्यावशादविचारितरमणीयो यमतदाकारावलाभ इति अब्रुवात्। तदेवं नाप्रयोजक इति स्थितं। ना
 पि विरुद्धः। साध्यविषयमाद्यात् त्राश ननु दृश्यता सत्यताद्या मेति प्राला करः। सत्यं तमपि डरत्वारमयाति निराकरण

नायेति न संयिष्यामः। नाप्यनैकांतिको व्यवहारः संनवात्। न चात्मनि सत्येऽपि दृश्यतां न विवादांतश्चापराधीतप्रका
शत्वात्। तदेव कथं ममेदममुक्तं प्रतिफलमिति वा विज्ञानं प्रावृत्तिप्रकाशत्वेनावच्छेदकात् प्रकाशानांतरायक
त्वात्। तस्य च मानसवेदनीयतायां वृत्तिविरोधार्थं विवर्तमानं तरेण वापरोक्षं च संविदधीनप्रकाशताविरोधा
त्संवेदनवच्छेदसंवेदनतासिद्धेः। विवृतमेतदनुमानेन नानेति वप्रतियोगोपाधौ श्रौतनिषेधान्मनोवाधादविद्या
निवृत्तेरप्यतीतकादात्मनि रेके तादात्म्येऽनुक्तं युक्तेन तयाप्यनैकांतिकत्वांश्चान्मतां व्यतिरेकासिद्धासंदिग्धव्यति
रेकोऽप्यनैकांतिकतासेदः। तथा हि। न तावन्नरविमाणो व्यतिरेकनिश्चयः। तस्य दृश्यत्वे व्यतिरेकाभावात्। अदृश्यत्वे
तदनिश्चयात्। नात्मन्यप्यतएवाधिक अदृश्यत्वेऽसिद्धांतः। न चोपाधिविध्ननेन व्यतिरेकावगतिः। अदृश्योपाधि
विध्ननस्याशक्यत्वात्। न च विपक्षे वाधकाद्व्यतिरेकाधिगतिः। महिसवनुपाधिको रौतवायस्य वसिष्ठारक्तौ
वा नवेत्। अदृश्योपाधानविरोधान्नापि मः कल्यः। नाप्यादृत्य व्यतिरेकविरोधानुपलंभादिति मः। संवासावः सत्य
स्य दृश्यतायां वाधक इति चेत्। नैवमपि दृश्यतोऽप्यने। तथा सति वृत्तिविरोध इति चेत्। न। असंवेदनसंवेदनाश्रया
त्। न हि वृत्तिव्यतिरेकी असंवेदनार्थः। अथ च तसंवेदनं चेत्यंगीकारे वेदनांतरवेद्यताया अविरोधात्। अथ संवेदनमि
वेदनमित्याश्रयो तच्चेत्यर्थः। चात्मनि वृत्त्यापत्तिः। अन्यत्वेऽप्यपराद्धांतः। असंवेदनं संवेदनं इति वसमानाधिकरणानुपप

[illegible]

वेदनं संवेदनमिति चेत्। अत्र प्रतिबद्धावहारेनायं संवेदयेत्तेति न उच्यते। अत्रात्मनि च त्रिभिः। अत्र संवेदनार्थः। अत्र यमेव अस्मि संवेद
नमित्यपि हि संवेदनमुच्यते। न वेदनांतराद्यत्र त्रिविधितां अयं दासा सप्तपञ्चनक्षत्रक इव दासांतराद्यत्र त्रिभिः। न वक्तुं
सादृश्याजडत्वात्। संवेदनमन्यामपेक्षं तद्वति संवेदोपि तथा लावप्रसंगः। संतमसविदारणद्वारेण चतुराप्यायनेन वा
प्रकाशनेनेषां मेव प्रदीपाद्यपेक्षायां मयि न यथा प्रदीपादेऽप्यथा लावः तथा परेषां मयि संवेदयेत्तत्रेपि अत्रावहारेणैव
विदुष्या लाव इति किमनुपपन्नं। प्रपञ्चितमेतदनुत्तरं। तदेवं विरेकसिद्धेर्न संविधाने कांतिकत्वं तापि चर्चादेः सत्यं
तेनैव दृश्यमाने कांतं असत्यं त्रैसाधनांगमिति सा प्रतं। असत्यस्यापि प्रतिविवादे विवादि सिद्धावांगतोपलंसात्। स
त्यमेव विज्ञानं तत्र साधनांगमिति चेत्। नाज्ञेयत्वे दानवद्विप्रश्च ज्ञानमात्रस्यातिप्रसंगिच्चात्र तदवधि च स्यात्सिद्धांगतायां
तस्यापि तदंगत्वात्। अस्मात्साधनांगत्वं नासत्यत्वात् अपि च व्याप्यत्वात्। बह्वर्थात्वादि वदन्तामपि विवेकस्यापि व्या
प्युपयोगात्। अत्रापि सत्यस्यापि सत्यविवादि सिद्धावांगतामवादिष्यात्तिरस्य सत्ता कथमुपयोगिनीति चेत्। सत्यापि क
थमिति समानः पर्युपयोगः। सत्यत्वादेवेति वदतो मिथ्यात्वादेवेत्युत्तरं न दृष्टं। तसिद्धिरिति चेत्। समानमेतत्। अत्रापि सत्य
व्यापकनिष्ठा तयो रन्यतरात्वात्। न संवेदयाम्यत्र प्रतिविवाद्यसत्यमिति तात्रिच्चात्तिरस्य सत्ता कथं न दृष्टं। तत्तथा
इतदुक्तव्याप्यापातोऽवतां। तथापि अयमसत्यं कथमन्यसाधयतीति चेत्। अयं सत्यं वा कथमिति समानं तदस्य सत्त्वावत्। ४

दिति चेत्। अतुल्यमिदं तत्रापि निश्चयमसत्यमिति चेत्। नासत्यविवेकेन तत्रोपपत्तेः। सत्यविवेकाच्चिदं चांगीकारे च सत्यविवे
कासत्यस्यापि तथा लावः। अत्रात्मा मरी सुदकादेशानुसवसिद्धेति रूपव्यविवेकस्यात्तरविषाणा वेकनिश्चयश्च तथा प्रति
तामसं सवाज्ञातत्रायमने कांतिकः। नाप्यनश्च वसितः। समं जगामिच्चात्तापिकात्ताप्यापदिष्टः। प्रत्यक्षाद्यनपहतविषय
त्वात्। कलादि सत्यताया हिणा प्रत्यक्षेणैवापहतविषय इति चेत्। केयं कुंसादेः सत्यतायाः प्रत्यक्षस्यागोचरः सत्तेति चेत्। स
मान्यसत्तावेत्तसामान्यादेरसत्यतायात्। अत्राप्यसत्तावेत्तसत्तायाणां परस्परव्यावृत्तेरप्यपेक्षया दलं अणीतदुक्तमिति
धर्मीगीकरणे सामान्यसत्तावेयर्थः। तेनैव सद्य न हारा नुगत्युपपत्तेः। तस्यासमाचार्यरूपतायात्। तस्य सत्तायां प्रपत्तेः। निःसा
मान्यस्यासमाचार्यदेरसत्यतायतिः। विधिप्रत्ययविषयव्यमिति चेत्। अत्र सत्तादेरपि सत्यतायात्। तदसावप्युवा सत्य
तायात्। विजमाविजमविपर्ययापातश्च। वाधा लावश्चेत्तथापातः सर्वथा वा। नाप्यमः। मरी सुदकादावतिव्याप्तेः। नाप्यु
त्तरं तस्यामदादि प्रत्यक्षागोचरत्वात्। निरूपारव्यविवेकश्चेदविरोधः। सद्य दृष्ट्यादि प्रत्ययश्च कीदृशगोचर इति चे
त्। सत्तापरश्च दसाः सद्यं च नगरमित्यादेर्यद्वैकतादागिति संतोष्य। नानुमानमपि बाधकं प्रवृत्ता नुमानानि रूपाणां च। अ
त्रासत्ताद्वैपयिते तस्य मित्यवधारणा उवाचार्त्तं सत्ताविकारो नाम धेयमिति चापरस्य साक्षादसत्यता सिद्धात्। अत्रि
केत्येव सत्यताया वेसत्यमिति वसिद्धकपादप्रसारणन्यायेन सांख्ये। बह्विस्मस्य तापुमर्देनैव सत्ताया उरुप्रोत्तरमम

वेदनं संवेदनमिति चेत् अत्र प्रतिबद्धव्यवहारेनायं संवेदयेत्तेरित उच्चात्मनि वृत्तिः स्वसंवेदनार्थः। अयमेव स्वसिद्धसंवेद
नामित्यपि हि स्वसंवेदनव्युत्पादनेन वेदनांतरावृत्तिर्विवक्षिता अयं दासा सपञ्चिन इत्युक्तं इव दार्ष्टान्त्येन न वक्तुं
लादयो जडस्य लावाः संवेदमन्यामपेक्षं तद्वृत्तिरसंवेदोपि तथा नावप्रसंगः। संतमसविदारणद्वारेण चतुराण्यायनेन वा
प्रकाशनेनेष्टमेव प्रदीपाद्यपेक्षाया मपिनयथाप्रदीपादेष्टया साकः तथा परेषामपरसंवेदपेक्षेत्रेपि अयवद्वारेण सं
वेदस्य लावावृत्तिकिमनुपपन्नं। अप्रपञ्चितमेतदन्यत्र। तदेवमपि निरेकसिद्धेर्न संविधानैकांतिकत्वं नापि ध्यादेः सत्यत्वे
तेनैव दृश्यत्वमनेकांतं असत्यत्वेनासाधनांगत्वमिति सांप्रतं। असत्यस्यापि प्रतिविवादे विवादि सिद्धावंगतोपलंसात् स
त्यमेव विज्ञातं तत्र साधनांगमिति चेत् न ज्ञेयत्वेन न वद्विप्रज्ञानमात्रस्यातिप्रसंगिचात्र न दवद्विप्रज्ञानमिधंगताया
तस्यापि तदंगत्वात् प्रमाणास्य साधनांगत्वेनासत्यत्वात् अपि च व्याप्यत्वात् न वदलोर्ध्वत्वादि वदलास्य विधेयस्यापि व्या
प्युपयोगात्। अत्रापि सत्यस्यापि सत्यविवादि सिद्धावंगतामवादिष्यत्वात् निरूप्यसत्ता कथमुपयोगिनीति चेत् सत्यापि क
थमिति समानः पर्युपयोगः। सत्यत्वादेवेति न दतो मिथ्यात्वादेवेत्युत्तरं न दृष्टान्तमिद्विरीति चेत् समानमेतत्। अत्रापि व्या
प्यव्यापकनिष्ठात्मा रन्यतरात्वावेपिन संलवेत् व्याप्यं प्र प्रतिविवाद्यसत्यमिति तन्निष्ठाया निरसत्ता कथं न दृष्टान्तः। तथा च
इत कुर्वन्त्यापातोऽवता। तथापि अयमसत्यं कथमन्यसाधयतीति चेत् अयं सत्यं वा कथमिति समानं तस्य सत्त्वावत्त्वात् ४

यो योऽंतरात्मा प्राणमयोऽंतरात्मा मनोमय इत्यादावांतरांतरात्मा अथ परामने न वहिर्वहिरनात्मवृत्तिपादनवक्तुं
साद्यत्वात् कलावष्टाविवक्षितत्वात्। अन्यथा वाचारं लण्यते ईर्ष्यातिका ननु यण्यप्रसंगात्। एवं समोऽयं आदेश इति चेत्
ईर्ष्यातिका कोपप्रसंगात्। ईर्ष्यातिका इति चेत् केण तद्विकारात्वात् न मूलकारणातिरेकेण सद्दिकारस्यापि मृत्तिकादेरसत्य
तायां तात्पर्यात् प्राणावै सत्यमित्यत्रापि सत्यस्य सत्यं तेषामेष सत्यमिति व उपक्रमोपसंहारयोः प्राणानां मुख्यसत्यतां गीका
रे विरोधात्। अष्टव्यावहारिकसत्यतां गीकारे वाक्योपपत्तेः। मायां उपपत्तिमिति चेत् मायोपादानत्वेन नेदता नेति च
निषेधेन साक्षाद्विलापनात्। इहोपपत्त्यादेस्तद्विद्यासिद्धेर्नानुवादेनान्यत्र तात्पर्योपपत्तेः सत्यत्वात् प्रयत्नात्। अत्र
रुघार्थे चात्तात्पर्यात्। द्वितीयाद्वै न संलवतीति च अयमत्र रुघार्थता सिद्धानात्। उपमानस्य तु सादृश्यस्य रूपोपसीमास्य
सत्त्वामस्य योऽसात्त्वत्वात्। अर्थापत्तिरपि वात्रिकानवन्तीका प्रवेत्। संयवहारमयथावत्पत्तिरिति चेत् न। अत्र न वदपत्तेः।
न दविस्वादानुपपत्तिरिति चेत् कोयमविसंवादेनामा मानांतराविरोधश्चेत् सोऽप्यसिद्धः। अतएव विरोधात्। अत्रापि तासि
कवाधेर्भुयं वेत्त्यापाततत्त्वत्वेनेपि समानं। सर्वथा च शक्यं जानमित्युक्तं। स्ववदः स्वपर्यंतता तु अत्रापि समाना। आशा
मोदकोपाद्वै तमोदकयो रस्येव अत्रापि कियद्वैषम्यां रसवीर्या विपाकादि वैषम्यमप्येवं। एवं असत्यमात्रपत्तेर्नाना
तरनेदादृक् जागरेकानामवक्तृत्वात्। सत्यताविशेषश्चासत्यताविशेषेपि अतिव्याप्तिगम्यता च लेदस्य गोमयपायसीय ५

दिति वेशवत्यमितरवाणि निस्त्रयमसत्यमिति वेशना सत्यविवेकेन तत्रोपपत्तेः। सत्यविवेकान्निष्ठत्वांगीकारे त्रयसत्यविवे
 का सत्यव्यपितया नावः। छात्रा माया मरी सुदका देशानुसवसिद्धेति रूपस्य विवेकश्च। नरविषण्णवेकनिस्त्रयव्यपितया प्रति
 तासामंलवातत्रायमनेकांतिकः। नाप्यनष्टवसितः। समेहगामिवाशनापिकात्तात्पर्यापदिष्टः। प्रत्यक्षाद्यनप्रहृतविषय
 वा। कलादिमत्यतायाहिणा प्रत्यक्षेणैवापहृतविषयव्यतिरेकः। केयं कुंसादेः सत्यतायाः प्रत्यक्षस्यागोचरः सत्येति वेशसा
 मान्यसत्तावेत्तसामान्यादेरसत्यतायाः। अत्राप्यसत्तावेत्तसत्तायाणां परस्परव्यावृत्तेरव्यापकत्वात् न क्षणं। तदनुगामि
 धर्मीगीकरणे सामान्यसत्तावैयर्थ्यं। तेनैव सत्तावहारा नुगत्युपपत्तेः। तस्यैव सामान्यरूपतायाः तस्यैव क्षणोपपत्तेः। निःस
 मान्यस्यैव सामान्यादेरसत्यतायाः। विधिप्रत्ययविषयव्यतिरेकस्यैव रूपीदेरपि सत्यतायाः। तदसाव्युवा सत्य
 तायाः। विप्रमाविप्रमविपर्ययापातश्च। वाधासावधेयव्यापातः। सर्वथावा। नाथिमः। मरी सुदकादावतिव्याप्तेः। नापु
 त्ररातस्याः सदादिप्रत्यक्षागोचरत्वात्। निरुपारयविवेकश्चेदविरोधः। सत्तद्वद्व्यादिप्रत्ययश्च कीदृक्कगोचरइति
 त्रसत्तपरश्चंदसाः सदैववर्तमानमित्यादेर्यादृक्तादागीतिमंतोष्ट्या। नानुमानमपि बाधकं प्रवृत्तानुमानानिर्ग्रहणात्। अ
 गमकृतदिपयथेतत्सत्यमित्यवधारणात्। वत्तारंलणविकारोनामधेयमिति त्रयमस्यमाहादसत्यतासिद्धानात्। अति
 केत्येव सत्यताया वैसत्यमिति त्रल्लिङ्गकपादप्रसाराण्ययेतसांया। नहस्त्रिकसत्यतायुममर्देनैवमवाएषधुरुषोन्नरसम

न्यायेनापाकरणाप्रसंगात्। प्रसंगोवाजाद्वैचित्र्यश्चैव विलोपप्रसंगात्। अद्वैतज्ञानमसत्यादेव प्रमात्रादिसेदादुपपत्तेः। अ
 सत्यस्य सत्यगोचरविज्ञानकारणतोपवर्तिता। वणिंतिवश्चक्रकामिनीसंदर्शनादेरसत्यश्चैव सत्यार्थश्चैव। नचविज्ञान
 यापिस्त्रयस्य सत्यता प्रमात्रोपयोगिनी। विषयसत्यता तु तथा। तस्याः अयसिवा रिवात्। अतस्स्यात्कृतवदसिमतस्यैव
 सत्यतावेत्तसत्यगोचरेरजतादिबोधेयसिवा रात्। असावोपेनलावत्प्रप्रवसत्यतागोचरः संसवी। प्रमेवेधर्मिलिवा
 धगोचरतालावः सत्यत्वं संसवीति वेशना। आपाततत्त्वदसाव्यतिज्ञज्ञावा। अन्यस्मिंश्चायोग्यानुपलब्धेः। तदेवं नका
 लातीतः। नापिसत्यतिपक्षः। प्रतिप्रयोगानिर्ग्रहणात्। प्रतिसा समानत्वे हेतोर्मायादिनायसिवा रात्। विपंवित्वादन्यत्र
 विपर्ययज्ञानसंज्ञावच्छा। अवाध्यवश्चसत्यतापरपर्यायस्य साध्यत्वेनादेउवात्। अर्थाक्रियाकारित्रश्च अलीकश्च न
 क्रामिनीमंयोगादिलिशनेकांतात्। सत्यस्य च। मनस्रदनंगीकरणे सपसा प्रवेशिनो विपर्ययव्याप्त्या विरुद्धत्वात्। ॥ इति
 देवालासोद्धारः॥ ॥ उनयसिद्धमिथ्यासावच्छादुपस्यवच्छाकिरजतादेः संसवात्साध्यमिदं तद्वृत्तांतधर्मिणोपिप्रमि
 हतामात्रेणोपपत्तेः प्रमाणविशेषणवैयर्थ्यात्। नसाध्यसाधनोत्तयवैकल्यायदीना दयोदोषाः। यदिष्टं तन्नयेतिव
 साधारणप्रयोगादेव सर्वोपसंहारमिदं। यद्यदितिवा आयावैयर्थ्यात्। गौर्नपदास्यष्टमेत्यादि निदर्शनोपपत्तेः। क
 विद्धी आयाः स्पष्टार्थत्वात्। अनवयविपरीतावयवोरसंतानाशंकनीयत्वात्। यथा लक्षणात्रोपनयादिविन्यासान्नवत्

च२

प्र० मि०

निकोपि दोष इत्यशेषमिति मंगलं ॥ श्रीमदानंदबोधविबुधानंददायिनी ॥ अवंतपुत्रधारेवसेवतीकृतिरिति ॥
॥ श्रीमद्रामायनमः ॥ नो नो दुर्दर्शनश्यामविपर्यसितमतयः सर्वलोकवसितमपि विपर्यसितमनंगी कुर्वाणा विवेकाय
हमेवायथावद्वारमायक्षाणाः कथं प्रतिबोधनीयाः उच्यते ॥ विवादाध्यासिता प्रवृत्तिः पुरोवर्तिगोचरजनज्ञान
नष्टविकारजनतेष्वाधीनपुरोवर्तिप्रवृत्तिवार्थयडकसाधनते उक्तसाध्यं यथासम्यग्जनप्रवृत्तिप्रयत्नतत्तत्तथा न
यमसिद्धो देवोर्विशिष्टप्रवृत्तिव्योसयसिद्धवार्थः ॥ अथादेतत् ॥ पुरोवर्तिगोचरजनज्ञानपूर्वकं च माधुर्यं च वरज
तार्थिनस्य प्रवृत्तिव्यवस्थाविषयवाधकतर्कानावाद्ययोजक इति चेन्न ॥ तादृजतज्ञानमंतरेण तथा प्रवृत्तंगीक
रणे तस्या आकस्मिकप्रसंगात् ॥ नहीदमिति साधारणज्ञानं विशेषार्थिनं प्रवर्तयत्यतिप्रसंगान्नपितत्त्वं रजतस्म
रणं पुरोवर्तिनिप्रवृत्तिकारणं ॥ अशुक्तिशकलेपितादृशितत्प्रसंगान् ॥ अथ विवेकायदं प्रवृत्तिहेतुं वृथा अप्रतिवक्तव्यं ॥
कोयं विवेकायदं किं चेदायदं किं चानेदकायदं किं चित्तरश्मिरासावायदं किं संसर्गायदं ॥ यदि चेदायदं स्यद्य
प्रतिलासमानयोरतिप्रसंगः ॥ प्रतिलासमानयोरपि यदि प्रतिलास्योऽस्य सावर्तः कथं तत्प्रतिलासेता प्रतिलास्यो
रपि प्रतिलासयोः अलावो सोलासत एवेति न चेदायदसंलक्षः ॥ यदि चेदकायदं चेदोसादकश्चेदेदको चेदकायदं
अप्यत्राकारणायदं कार्यप्रवर्तयतिकार्यतरार्थिनमित्यापन्नं ॥ एवं चातिप्रसंगः ॥ यदि चेदजापकस्य अपि प्रवृत्तेरदेजा

पकवत्तु राद्ययदास्यवृत्तिरिति स एव दोषः ॥ अथ चेदजापको चेदधर्मो विवक्षिता ॥ यदि चेदाविदमं रजतं शौतत्र
मीयदिनज्ञातास्य सावर्तेदजापयति तत्त्वज्ञानात्नेपिज्ञाता एवेति कथं तदयदं ॥ यद्यज्ञातास्येनयनसंयोगा
दय एवेति तदयदं स्यादतिप्रसंगः ॥ अप्रतिलासमानयोरप्यंशयोर्देकायदं तादृगेवा ॥ असाधारणधर्मायदं एव
विवक्षितं न विवेकासोपिना प्रतिलासमानोरायोरुक्तदोषात् ॥ प्रतिलासमानोरायोरुक्तकतिपयासाधारणधर्माय
दं चेदाकुंसादावपि प्रतिलास्योऽप्यतिप्रवृत्तिः ॥ अथापि चिकनयनसंयोगाद्ययदं तादृशं प्रातिष्ठिका कारसेदेपि
संयोगाद्यात्मनासाधारण्ये सर्वासाधारणधर्मेषु केन विदितमना तथा सावः स्यात् ॥ कथाविदप्ययदं असाधार
णधर्मोऽप्युक्तं नैष सिद्धं ॥ रजते रजतवत् पुरोवर्तिनियदेशसेदसंयोगादेरसाधारणधर्मस्य स्फुरणात् ॥ अथ पुरो
वर्तिनोयः सामान्यविशेषो रजतासंलक्षणी शक्तिवादिभ्यः अयदं विवक्षितमिति ॥ एवमपि पुरोवर्तिनिपात्राण
त्रायदं रजतस्मरणं च प्राधान्यं प्रवृत्त्यापातः ॥ न च सादृश्यसहकारिणो विशेषायदं प्रवर्तकता ॥ विसदृश
पातशब्दादिविभ्रमेथलिवारात् ॥ संस्कारोद्बोधद्वारेण रजतस्मरणे तदुपयोगि एतच्चैक्यं विदयतो जातं न सा
दृश्यं प्रवृत्त्युपयोगः ॥ यादृग्धर्मयदं तादृशं विवृत्तिभ्यः अयदं तादृशं विवृत्तिभ्यः अयदं तादृशं विवृत्तिभ्यः
वृत्तिरपि वा सवाक्यजनितादपिरजतासावज्ञानादसत्यमिविशेषयदेति वक्तव्यं ॥ तथा प्रत्यक्षवाधेपिरजतप्रतिषेध

३. मि.

जतांशेन समवायवोधाद्वा समवायव्यापकलिंगवोधाद्वा प्रवृत्तिस्मादात्म्याप्राप्तामागिकवाशसमवायव्यापकप्रत्य
हवाशवजुषोपनिपन्नसमवयवविशेषणप्रतीतिजनकव्यापकप्रत्ययिउमशक्यत्वाद्वा समवायाप्रत्ययवसिद्धेः
समवायप्रतीतिश्चलिंगादेवावधारितातौपाधिकसंबंधासंज्ञवाशः। लिंगमुत्साधारण्येन कृत्प्रशक्तिकवाशः। इति
यद्युत्साधारण्येनाप्यकृत्प्रशक्तिकवाशसत्यपि संबंधेरसादिप्रतीत्यजनकवाशः। विषयविशेषे तु कथ्यनीयत्वा
त्वाकथ्यनायाश्च गौरवशिषादुक्तवाशः। समवायव्यापकलिंगमुत्साधारण्येन कृत्प्रशक्तिकवाशः। इति
निर्यमेन स दोषलक्षणाकथ्येनानवज्ञासनात्। अविसंवादित्रविशेषणमुत्साधारण्येन कृत्प्रशक्तिकवाशः। इति
तदेकदेशावगमस्य संज्ञमेव वृत्तमानवाशः। सत्यपि समवायवोधेतद्योलयाननुगतस्याप्रवृत्तिहेतुत्वात्। अन्यथा
ख्यातेश्च प्रतीतिपराहत्यादिदोषद्वेषितवाशः। उल्लेखानुगतस्यैव प्रवृत्तिकारणतोपपत्तेः। विप्रमेतेदज्ञानविहाय
निवृत्तेरदर्शनाच्चोलयाननुगतस्यालेदाप्रवृत्तिकारणताकथ्यनाऽयोगः। तदेतदयुक्तं। तथाहीदमत्रसंप्रधार्योऽ
ज्ञाच्च गोचरे प्रवृत्तिजनिका क्वातदविवेकिनीति। यद्याद्यः कथ्यः कथं रजताथी शक्तिकामादत्रोयदि द्वितीयस्य
दंसेदाय होरितार्हनिवृत्तिं किं प्रयोजयेत्तोष्टादौतयोपलंसात्। लेदयहसत्रनिवर्तकप्रतिवेश। अलेदायदे
पिसंज्ञवर्तिकृतो विविगमनो अलेदायहस्य प्रयोजकतया गौरवमिदं रजताघवमिति चेत्तदीष्टाश्च गोचरे प्रवृत्तिहेतुत्वात् ८

त्रिजनिकेति लाघवमिति आगोचरेऽपि कथमविवेकमपेक्ष प्रवृत्तयेत्। उल्लेखानुगतिना लादि त्रिसाश्रित्यतश्चिन्तेना
अथयाज्ञानांगीकरणे उरोवर्तिनी चार्थसंज्ञे अगोचरे एवेष्टा प्रयोजि केति प्रयोजकं गीकारेऽप्युल्लेखानुगतिना
सात्। प्रतीतिपराहत्यादिदोषादयथाज्ञानमप्युक्तमिति चेत्। कथं प्रतीतिपराहतिः। अत्राकारश्च रजतात्मना
त्रिसाश्रित्यपगमे साध्यात्सितलाश्च रजतात्परोवर्ति डिद्यमात्रात्। नापिमः कथ्यो न सुपागमात्। पश्चिमानुप
गमे तुलवत एव प्रतीतिविरोधः। तदुक्तोयः प्रतीतिविरोधश्च सच्च दोषवदाहृतसामानाधिकरण्येन बोधाद्
प्यमिदं सितमिति। अनाद्यस्य स्याति सतेपिसमानः। दोषलावाजावाच्यो विवेकसिद्धिरप्यपि पृथग्। नच
रोपाजावेप्यदृष्टाकाद्याहतिः। तद्यदुष्टमित्येव कारणं कार्यं जनयेत्समग्रं तु तथा समग्रता तु कार्यप्रसवा
वमेया तस्यैव कार्यमनुमिमानं प्रपरश्च। अयप्रसंगः। कारणानुमेयत्वे ज्ञानस्य संवेदनसममहातिः।
एतेन बाधकज्ञानाहर्षमालंबनासावात्मा ज्ञातितज्ञानमिति कथ्यत इत्यपाम्। दोषलावा निश्चये त्रयथाज्ञा
नानुत्पत्तिनिश्चयः। अस्तिकारणे कर्त्तव्यत्वादनियमात्। औचर्गिको व्यवहारो विसंवादाद्वाहतिरित्यपि
उत्थां आलंबनमप्यनिर्वाचांगीकारे यथाप्रतीति समस्येवा विद्याभयरंजनां अथवाख्या तं गीकारे तु प्रवृत्ति
न एव रजतात्मनाः लंबनत्वे को दोषः। तेनाकारेणासतः कथं तथा लंबनवमिति चेत्। तदाकारेणासतमडवितव्य

वद्वारयोगोपिकृतांशवद्वारः प्रत्यक्षमिदोविषयस्तथाज्ञातान्यथासिद्धादयथावद्वारांगीकारइतिवे
शस्त्रयथाज्ञानेपिसमः समाधिः। ज्ञानं न प्रत्यक्षमंगीक्रियतइतिचेर। नित्यानुमेयविज्ञानमादिनोमीमांशकश्च
शिरसिपतत्रयं वक्ष्यपरिहारः। मानसवेदनीयज्ञेयसंवेदनज्ञेयसाक्षि वेद्यज्ञेयानकोपिदोषः। तथापिनाविप्रमष्ट
लेज्ञानविशेषः प्रत्यक्षइतिचेरज्ञाना एतावतंकालं रजतमित्यभादित्युसंधानात्। प्राक्कवाध्वात्सत्यज्ञानादिशेषात्
पतंलात्। तदुपलंसेवातथावद्वारांशुपपत्तेः। संवादविसंवादाशंसंवेद्यसत्तासत्ताविनिश्चयेनसंविज्ञिसत्ता
सत्तयोर्निश्चयेयसंवेदनसंवेदनामुपगमहानिः। अस्मिन्नारिचज्ञेयं न ज्ञानमनुमापयेत्ज्ञानप्रत्यक्षमयेपिसद्वा
वात्। नचनज्ञानं ज्ञेयानुमेयं ज्ञेयात्मावानुमेयकृत्ज्ञानाभावइतिसंप्रतं। प्रत्यक्षप्रतियोग्यधिकरणश्चप्रतिषेध
श्चापिप्रत्यक्षतोपपत्तावनुमानवैयर्थ्यात्। अस्मात्तच्चज्ञेयेज्ञानोत्पत्तिविरोधासिद्धाव्यापकश्चज्ञेयस्यात्मावत्तद्व्या
प्यश्चाज्ञानस्यात्मानुमानायोगात्। अतिप्रसंगात्। उक्तं हि। अन्यथैकनिवृत्त्यान्यविनिवृत्तिः। कथं न वेत्। ताश्चवाति
तिमर्त्येन नरायणो मतापि किमिति न ज्ञेये ज्ञानोत्पत्तिप्रकारणादिति चेत्। न च तीतादौ व्यतिचारः। अपरो
क्षज्ञाननिष्ठेयं नियमइतिचेत्। अपरोक्षज्ञानमापिदोषोपेतादिद्विषयध्याज्ञानं ज्ञेयसत्तामंतरेणाप्यस्यकोदोष
इतिशंकायाः कोविदारयिता। दोषाणामौर्गिककार्योत्पादसात्तर्थाविधातिनैवतद्विपरीतकार्योत्पादकतेतिचेत् ७

[illegible]

29

त४

दिमंप्रतिपत्तेर्नसाध्यविकलतादिदृष्टान्तदोषोपीतिसर्वमनवद्यं ॥ ॥ सेवंताम्यतिमत्तस्मरच्चतीचंडिकांविशदं
आनंदबोधकृतिनःप्रसरतीष्टर्णदिक्कजाश ॥ ॥ ज्ञातीश्रामदानंदबोधविरचितायायदीपावलिःसम्पूर्णः ॥

10/2 (10)

१०५
२८३